

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

8 Minister van financiën 1921-1923

“Zo eindigde een crisis, waarvan het resultaat onmiskenbaar een versterking van het kabinet betekende”, concludeert Puchinger over de ministerswissel in de zomer van 1921.¹ Aan het einde was de lucht geheel opgeklaard en hadden de drie confessionele fracties reden tot tevredenheid. De katholieken hadden hun premier behouden, de ARP werd tegemoetgekomen in de door haar gewenste aanpak van defensie en in de toegezegde bezuinigingen. De CHU tenslotte kreeg met De Geer een tweede minister in het kabinet, en ook nog op Financiën.

De terugkomst van De Geer in Den Haag werd niet door iedereen met gejuich begroet. De door Colijn fel bestreden vervanging van De Vries zette bij de ARP kwaad bloed. In *De Standaard* verscheen een Driestar, hoogstwaarschijnlijk geschreven door Colijn, met over het ontslag van De Vries de opmerking: “Niemand begreep precies waarom.”² Colijn was in 1921 nog directeur van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, maar hij had het jaar daarvoor al wel de voorzittershamer van het Centraal Comité van de ARP van Kuiper overgenomen en was hoofdredacteur van *De Standaard*. Oud-premier Heemskerk uitte tegen Rutgers, fractievoorzitter van de ARP, zijn irritatie over dit stuk.³ Hij snapte niet waarom De Vries in bescherming werd genomen en waarom de krant het beeld schetste dat hij wegens een ‘politiek ongeluk’ moest aftreden. Volgens Heemskerk waren er meer oorzaken, maar waarover ‘men niet veel spreken kan’. Dat zijn opvolger De Geer een beetje in de gaten gehouden moest worden wilde Heemskerk nog wel geloven. “Maar dan moest men hem vooral niet het verwijt maken een stap in de goede richting te doen.” Heemskerk tastte in het duister over de motieven achter de anti-De Geer-stemming. “Maar of hier tactiek is, dan wel een onwelwillende isolementstemming”, Heemskerk kon er geen vinger achter krijgen.

Welke motieven speelden bij Colijn een rol? Hij voelde zich wellicht gepasseerd toen De Geer de functie aanvaardde en meteen aan de slag ging. Een aanwijzing daarvoor biedt een brief van F.C. Gerretson, vriend en vertrouweling van Colijn, aan zijn vader waarin stond dat de nieuwe minister van financiën, in strijd met de gewoonte, geen overleg had gepleegd met coalitiegenoot ARP over de te volgen financiële koers.⁴ Dit ‘eigenzinnige optreden’ van De Geer had volgens hem velen bij de ARP geïrriteerd. Dat dit een ‘gewoonte’ was valt sterk te betwijfelen. Formeel gezien had De Geer alleen te maken met de premier/formateur, er was geen enkele reden om rechtstreeks te overleggen met de ARP. Hier wreekte zich waarschijnlijk dat De Geer weinig persoonlijke contacten had met andere politici. De Geer bleef voor iedereen een afstandelijke buitenstaander.

De Geer als indringer

De brief van Heemskerk miste zijn uitwerking op ARP-fractievoorzitter Rutgers niet. In de fractievergadering drongen Beumer en Scheurer aan om in het debat met het gereconstrueerde kabinet vragen te stellen over het aftreden van De Vries.⁵ Met name Beumer vond dat De Geer zich op de plaats van minister De Vries had gedrongen. Rutgers kapte deze discussie af. Volgens hem zouden zij het antwoord krijgen dat De Vries uit eigen beweging zijn ontslag had ingediend. Anderen, zoals De Monté verLoren, meenden dat daardoor alleen maar de negatieve kanten van De Vries naar boven zouden komen. Toen een paar weken later Beumer en Scheurer op de kwestie terugkwamen, hield Rutgers weer de boot af.⁶ Wat de positie van De Geer betrof 'moesten wij met ons wantrouwen al zeer voorzichtig' zijn. Daarvan openlijk blijf geven zou volgens Rutgers fout kunnen aflopen. De kritiek op De Geer van een deel van de fractie zou later naar andere partijen uitlekken.⁷

Marchant, politiek leider van de vrijzinnig-democraten, schreef in *De Opbouw* dat de komst van De Geer van 'grote betekenis' was.⁸ Hij beschouwde De Geer als de tegenvoeter van De Vries. De Geer was een man die na een eenmaal ingenomen standpunt geen 'duimbreed' toegaf en zou daarom volgens Marchant – naast Troelstra de meest in het oog springende oppositieleider – in 'menig opzicht de leider van het kabinet worden'. De Geer zou, verwachtte Marchant, flink gaan snoeien in de militaire begrotingen, iets waar de vrijzinnig-democraten vurig voor pleitten. De Geer had immers al bij eerdere begrotingsdebatten naar voren gebracht dat hij niet verwachtte dat er op korte termijn in Europa een tweede oorlog zou uitbreken en dat investeringen in defensie minder urgent waren. Bovendien sprak hij dit ook uit in een interview met *De Telegraaf* vlak na het uitbreken van de kabinetscrisis. Die uitspraken zouden hem later verschillende keren voor de voeten worden geworpen.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*, lieten zich positief uit over De Geer. Volgens de NRC was De Geer een versterking van het kabinet.⁹ C.K. Elout van het *Handelsblad* vroeg zich af of De Geer de juiste man was om de miserabele toestand van 's lands financiën gezond te maken, maar stelde dat hij in elk geval vaak had getoond te weten wat hij wil.¹⁰ Het Volk was ronduit opgetogen, omdat de krant dacht met hem een medestander te hebben in haar verzet tegen defensie-uitgaven.¹¹ Het spreekt vanzelf dat *De Nederlander* het verst ging in de lofuitingen. De Geer was een 'sieraad voor de Kamer'. Als hij was ingewerkt mocht Nederland volgens de krant veel van hem verwachten.¹²

Vuurdoop als minister

Dat de ARP'ers niets van De Geer wilden weten had een reden. Natuurlijk speelde de frustratie een rol dat één van hen was geofferd om de verhoudingen in de coalitie te verbeteren. Maar dat was niet het belangrijkste. Dat was de gang van zaken rond de behandeling van de wet gemeentefinanciering. Daarvoor moeten we terug in de tijd. In het vorige hoofdstuk beschreven we hoe De Vries in 1921 een wetsontwerp naar de Tweede Kamer stuurde over de uitkeringen van het rijk aan de gemeenten. Het doel was om een

einde te maken aan het ongebreideld heffen van inkomstenbelasting door gemeenten. In plaats daarvan kwam een uitkering, maar die vonden veel gemeenten te laag. De Geer, en met hem SDAP'er Van den Tempel en de liberaal Treub, diende een amendement in om de uitkering te verhogen, maar De Vries verklaarde dat 'onaannemelijk'. Het amendement haalde net geen meerderheid. Kort daarop besloten de drie initiatiefnemers het voorstel in aangepaste vorm opnieuw in te dienen.

De Geer was echter nauwelijks minister toen hij zijn steun aan dit nieuwe voorstel introk. Dat amendement, waarover de Kamer nog niet had gestemd, voorzag onder meer in een verhoging van de uitkeringen aan gemeenten met in totaal dertig miljoen gulden. In plaats van zijn eigen voorstel wilde hij de wet van De Vries, met enkele wijzigingen, handhaven. Daarmee wekte hij bij de ARP diepe verontwaardiging.¹³ Heemskerk was in de ARP een van de weinigen die het wel begreep. Hij had het wonderlijker gevonden wanneer De Geer zijn voorstel had gehandhaafd omdat dit financieel totaal onverantwoord was.¹⁴ Heemskerk ging daarmee voorbij aan het toch wel te billijken bezwaar dat bij ARP'ers leefde over de vraag waarom De Geer, lid van coalitiepartij CHU, dan zo kort daarvoor nog met zo'n vergaand voorstel was gekomen.

Voorafgaand aan het Kamerdebat kondigde Ruijs in het kabinet aan de oppositie met een kluitje in het riet te zullen sturen. Dat mislukte volkomen. Minister Aalberse noemde beschaamd dat de antwoorden onder het voorlezen al met hoongelach werden begroet.¹⁵ Kamerlid Van Vuuren, een vriend van Aalberse, kwam verontwaardigd naar hem toe. "Zoiets onbenulligs had hij nog nooit meegemaakt." Ruijs beantwoordde de vragen 'zakelijk', wat zoveel betekende dat hij 'op geen enkele vraag' inging.¹⁶ Het kabinet had voor het debat over de te geven antwoorden gediscussieerd.¹⁷ Aanvankelijk wilde Ruijs glashard beweren dat De Vries uit eigen beweging was opgestapt. Formeel was dit waar, maar dat gebeurde pas nadat Ruijs De Vries had verteld dat het kabinet van hem af wilde. Aalberse pleitte ervoor om eerlijk voor de draad te komen met het verhaal dat het kabinet de positie van De Vries niet sterk genoeg achtte en dat het niet nóg een crisis wilde. Ruijs volgde dit advies op, maar hij hield het aanmerkelijk vager dan Aalberse wilde. De Geer wilde zelf antwoorden in het geval, wat toen al waarschijnlijk was, dat hij een persoonlijke aanval te verwerken zou krijgen over zijn houding bij de kwestie van de gemeentefinanciën. Ruijs wilde daar niets van horen. Voor de eerste termijn wilde De Geer dat wel accepteren, maar de tweede termijn? "Ook dan niet, stoof Ruijs op", aldus Aalberse.¹⁸

Het zou die 13de september anders lopen dan Ruijs dacht. Een element in het debat vormde het interview met De Geer in *De Telegraaf*, kort na het uitbreken van de kabinetscrisis in juni 1921.¹⁹ Feitelijk had De Geer niet veel nieuws gezegd. Hij herhaalde zijn analyse dat hij niet verwachtte dat in West-Europa op korte termijn weer zo'n oorlog zou losbarsten en dat het dus niet nodig was om zwaar in defensie te investeren. Maar de timing, zo vlak na de kabinetscrisis, was zonder meer opvallend. Hoe zalvend De Geer ook over De Vries sprak, dit leek verdacht veel op een open sollicitatie.

Marchant begon met het prijzen van de persoonlijke kwaliteiten van De Geer.²⁰ Er was geen minister van financiën te vinden van zijn kaliber. Op het demagogische af schilderde de VDB'er hoezeer De Geer het ooit bij het rechte eind had, uiteraard net als Marchant zelf, bij oorlogsbegrotingen. "Hij is niet ambitieus, hij heeft nooit gedaan aan kleine politiek. (...) Wat gaf hij om coalitiebelangetjes?" Maar Marchant stelde dramatisch dat hij

zijn ogen niet kon geloven. “Aan (het ministerie van) Oorlog de volledige overwinning van de vertegenwoordiging van de militaristen. (...) Het resultaat is een karakterloos compromis.” De Geer voelde zich door Marchant aangevallen. Tegen alle kabinetsafspraken in maakte hij de Kamervoorzitter duidelijk dat hij het woord wilde. Een dag later vroeg Aalberse aan Ruijs waarom hij dat had toegestaan. “O, hij was niet te houden. Hij zei: als ik niet spreken mag, dan neem ik morgen mijn ontslag!”²¹ Volgens Aalberse was het goed dat De Geer een ‘fulminante speech’ hield, want Ruijs sloeg een ‘beroerd figuur’. Het uitvoerige antwoord van De Geer leidde tot de kenschets van Oud die later nog vaak zou terugkomen: “De Geer laat eenmaal nooit iets op zich zitten.”²²

De Geer richtte zich onmiddellijk tot Marchant.²³ De beschuldiging dat hij zich bij de gemeentefinanciën als minister een ander standpunt aanmat dan als Kamerlid, trof hem hard. Hij legde gedetailleerd uit waarom hij juist niet van standpunt was veranderd bij de gemeentefinanciën. Zijn voorstel als Kamerlid bevatte vier onderdelen en drie daarvan had hij als minister overgenomen. Maar het voorstel dat hij niet overnam, was wel het belangrijkste: dat schafte de limiet af van de uitkeringen voor de gemeenten. Hij kwam er in het debat niet voor uit, maar er was eenvoudigweg geen geld voor. De Geer legde daarna uit dat hij de uitkering aan gemeenten aan een maximum bleef binden, omdat hij direct na zijn aantreden een staatscommissie had ingesteld die zich over de hoogte van de uitkeringen moest buigen. Op de uitkomst van dat onderzoek, onder voorzitterschap van Van Lynden van Sandenburg, wilde hij niet vooruitlopen. Of iedereen zijn uitleg accepteerde was de vraag, maar zijn presentatie maakte indruk. De liberaal Dresselhuys roemde de ‘bruisende kracht’ waarmee De Geer blijk gaf van zijn nieuwe regeermacht.²⁴ Volgens Oud toonde De Geer hier zich een ‘meester in de dialectiek’ en argumenteerde hij op ‘spitsvondige wijze’ dat hij niet van standpunt veranderd was nu hij minister was.²⁵

Het voorstel van De Geer om een commissie naar de hoogte van de gemeente-uitkeringen te laten kijken, kreeg de steun van de Tweede Kamer. Opvallend genoeg had hij daar de linkerkant voor nodig. Van rechts stemden alle antirevolutionairen op één na en het grootste deel der katholieken tegen. De ARP had nog een rekening te vereffenen met De Geer. Een dag later zei Marchant dat hij niet begreep waarom “de minister van financiën met zoveel nervositeit op mij is aangevlogen.”²⁶ Ook Oud schreef dat De Geer zich beter niet zo boos had kunnen maken over de beweerde ontrouw aan vroegere denkbeelden.²⁷ “Alsof het te blameren zou zijn wanneer een Kamerlid, minister geworden (...), op sommige zaken een andere kijk heeft gekregen.”²⁸ Om op deze manier in het centrum van de aandacht te staan was nieuw voor De Geer. Het zette zijn lichtgeraaktheid bij harde kritiek in het volle daglicht.

Eerste begroting

Een week later presenteerde De Geer zijn eerste miljoenennota. “De Geer heeft een zeer persoonlijke stijl en zorgt voor een literaire oase in de dorre cijferwoestijn”, was een van de reacties.²⁹ De financiën van het land stonden er uitgesproken slecht voor, was de algemene opinie. Het tekort bedroeg het recordbedrag van 48 miljoen gulden op een begroting van 1032 miljoen, met daarbij dalende inkomsten uit belastingen, toenemende

werkloosheid, teruglopende winsten van bedrijven. Daartegenover stonden de stijgende uitgaven, vooral als gevolg van recente uitbreidingen van sociale wetgeving. De Geer stelde dat het Nederlandse volk boven zijn stand leefde en dat de staat in de voorgaande jaren te makkelijk geld had uitgegeven. Volgens De Geer betekende dit niet alleen dat de overheid verspilling moest tegengaan maar tevens moest afzien van sommige 'begeerlijke en nuttige zaken, die overigens haar geld ten volle waard zijn'. Van verdere belastingverhoging verwachtte De Geer weinig heil. Hij berekende dat nu al 35 procent van het nationaal inkomen opging aan publieke lasten. Daarmee was de grens bereikt.³⁰

In zijn miljoenennota poogde De Geer de in zijn ogen ongewenste gewoonte van Kamerleden aan de kaak te stellen om hun eigen 'stokpaardjes' buiten de bezuinigingen te houden. Net als Colijn later zou doen zette De Geer Kamerleden neer als lieden die maar al te graag een greep in de staatskas deden. Dresselhuys, leider van de half jaar oude Vrijheidsbond, zich maakte zich daar bij de algemene beschouwingen kwaad over. Kamerleden hebben volgens hem in de allereerste plaats de taak om keuzes te maken, aan te geven waarop zij wel en ook waarop zij niet willen bezuinigen. Dat is politiek. Dat De Geer deze keuzes afdeed als 'stokpaardjes' irriteerde menigeen.³¹ Katholiek Kolkman, oud-minister van financiën, merkte op dat De Geer ook zijn voorkeuren had, omdat hij voor 'enige miljoenen mudden nieuwe haver' voor zijn eigen stokpaardje, de gemeenten, had vrijgemaakt.³²

De Geer beet van zich af. Zo doceerde hij Kolkman dat de verhoogde uitkeringen aan de gemeenten niet zouden leiden tot een verhoging van de publieke uitgaven, maar tot een verschuiving daarbinnen. Van alle inkomende belastingen ging nu iets meer naar de gemeenten en iets minder naar het rijk. De burger hoefde per saldo niet meer belasting te betalen.³³ Dresselhuys herinnerde hij aan zijn pleidooi van vier jaar eerder, toen de Nederlandse economie floreerde, voor verruiming van de uitgaven met het 'reusachtige' bedrag van 250 miljoen gulden. De toenmalige minister De Vries moest maar bekijken waar hij het geld vond voor de plannen die volgens De Geer bekend werden als de 'miljoenenrit van Dresselhuys'. De Geer verbaasde zich erover dat de liberaal in 1918 het 'Geld spielt keine Rolle' uitdroeg en nu anderen bekritiseerde dat zij niet genoeg bezuinigden.³⁴

De sneren van Dresselhuys hadden De Geer weinig geraakt, want opvallend was het zelfbewustzijn waarmee hij het debat met de Kamer aanging. De Geer pinde Dresselhuys vast op enkele 'bedenkelijke onjuistheden' in zijn betoog. Zo beweerde de liberaal dat de regering na een bepaalde datum nog nieuwe ambtenaren had aangenomen, terwijl zij beloofd had dat niet te doen. Dresselhuys moest uiteindelijk toegeven dat hij niet de beschikking had over de juiste gegevens.³⁵ De Geer vond dat de eerste maanden als minister zwaar waren geweest. "Het ministerschap geeft mij veel drukte, veel zorg, veel strijd, ook met collega's soms, heeft ook veel boeiends, oa de conferenties met belangwekkende persoonlijkheden uit de financiële wereld, en niet in het minst met de koningin."³⁶ Met Wilhelmina had De Geer in die jaren een uitstekende verhouding. Het leek alsof de stroeve start in de zomer van 1918, toen Wilhelmina van De Geer een doktersattest eiste, geen rol speelde. Tegen minister Aalberse gaf zij hoog op over hem: "Hij is tenminste econoom", wat lichtelijk overdreven was. Zij had in De Geer meer vertrouwen dan in zijn voorganger De Vries, op wie zij enorm afgaf.³⁷ In een brief aan haar moeder Emma

liet zij zich bewonderend uit over ‘haar’ minister van financiën. “De Geer is goed op de hoogte, behandelde de lastigste economische vraagstukken in het tempo van gamma’s (toonladders) die vlug afgeroffeld worden; mijn bol draaide ervan, maar altijd beter dan te gapen bij het ‘schoolmeestertje’ (De Vries) waarvan ik afscheid heb genomen.”³⁸ Wilhelmina’s gunstige oordeel had ongetwijfeld ook te maken met Lohman: een van haar belangrijkste adviseurs in wie zij een enorm vertrouwen had.

Behalve Wilhelmina was ook Ruijs ingenomen met de komst van De Geer. Met name De Geers optreden in december kon Ruijs bekoren. “Ook door De Geer’s aanwezigheid in het kabinet is ’t-juni-1921-ongeluk een fortuintje gebleken te zijn.”³⁹

Ondanks de zwaarte van de functie genoot De Geer met volle teugen van zijn nieuwe leven. De Geer was een groot aanhanger van het Oranjestad en waardeerde de bezoeken aan Wilhelmina. Daarnaast hoorde hij van verschillende kanten dat de fracties in de Tweede Kamer waardering hadden voor zijn optreden. Hij was optimistisch, maar hij sloot het jaar 1921 wel af met de opmerking dat zijn ‘drang naar bezuiniging’ op de begroting nog onvoldoende was bevredigd.⁴⁰

Leo Trip

De eerste man die De Geer eind juli 1921 op het ministerie aan de Kneuterdijk de hand schudde zal waarschijnlijk Leo Trip zijn geweest. Hij was toen de hoogste ambtenaar van Financiën. Al snel bleek dat deze twee elkaar niet lagen.

Trip belandde direct na zijn rechtenstudie op het ministerie van financiën en werkte zich in relatief korte tijd op tot thesaurier in 1916.⁴¹ Hij behoorde tot de grote groep die streefde naar een begroting in evenwicht. In financiële zaken was hij conservatief, maar zonder een reactionair te zijn.⁴² Zoals al gezegd weigerde Trip in 1918 de post van Financiën omdat hij de afspraken om te bezuinigen te broos vond.⁴³ Hij wist als ambtenaar van financiën als geen ander hoe de hazen liepen, hoe de vakministers als puntje bij paaltje kwam onder de afspraken uit probeerden te komen. Ook bij de kabinetscrisis in 1921 weigerde Trip om die reden tot het kabinet toe te treden.

De latere minister van buitenlandse zaken, Beyen, werkte begin jaren twintig als ambtenaar onder Trip. Hij schetste later vrij helder de ‘discordantie’ die na verloop van tijd ontstond met De Geer. “Die wou alles zelf schrijven en die bovendien de minder prettige gewoonte had – waar ik ook onder leed – op zeer korte termijn een ontwerp voor een Memorie van Antwoord te vragen, maar er dan intussen zelf ook een te schrijven, zodat al onze moeite gratis bleek te zijn”. Beyen had als topambtenaar zo zijn ervaringen met De Geer.⁴⁴ “Hij wist wel heel veel en dat tot in de kleinste details. Hij was ongewoon knap, gespeend van humor en, althans wat zijn ambtenaren betreft, zonder menselijke belangstelling.” Minister De Vries kwam met de tram naar het ministerie, maar De Geer niet. Die nam, weer of geen weer, de fiets en had daarom ook nooit een geklede jas aan. Naar de Kamer nam De Geer volgens Beyen nooit een ambtenaar mee. “Hij wist het zelf wel. Ik kon mijn jacquet voor begrafenissen of bruiloften bewaren.” Beyen schreef dat ambtenaren De Geer benaderden met een ‘nota’: een dubbelgevouwen foliovel waarvan de rechterhelft werd beschreven. “Hijzelf schreef met een kroontjespen en had een

handschrift dat maakte dat wij zijn tirades in de miljoenennota (...) het 'kladschrift van Jantje' (stripje in de *Groene Amsterdammer*) noemden."

Volgens Beyen had De Geer in die jaren tot zijn aftreden in 1923 een grote invloed op de Tweede Kamer. "Hij wist precies hoe hij ze moest aanpakken. Maar zijn instrument was niet een smeug verhaal met een grapje, maar een gedegen, in kernachtige termen gevat, betoog. Hij was in die jaren een van de grote figuren in de Nederlandse politiek." Beyen vroeg later, toen hij geen ambtenaar meer was, aan Treub hoe het kon dat De Geer, 'deze knappe maar pietepeuterige man', zo'n groot prestige had in het parlement. "Zijn antwoord was wat de Fransen 'un mot admirable' noemen: Hij is net zo klein als de Kamerleden, maar dan in het groot." Beyen kon de opvolger van De Geer, de joviale Hendrik Colijn, veel meer waarderen. "Hij was echt, het was geen komedie. Hij was dapper, grootmoedig, schonk zijn vertrouwen. (...) Ik heb niet alleen grote bewondering maar ook oprechte affectie voor hem gevoeld." Ook Trip voelde zich veel beter thuis bij deze man met charisma. Volgens Beyen is Trip vanwege De Geer bij het ministerie vertrokken. "Had hij geweten dat De Geer spoedig zou aftreden en zou worden opgevolgd door Colijn, dan zou hij zijn dierbare werk als thesaurier wellicht niet zo gemakkelijk hebben opgegeven."

Verkiezingen van 1922

Voor het eerst mochten – en moesten, vanwege de opkomstplicht – op die vijfde juli 1922 vrouwen naar het stemlokaal om daar hun stem uit te brengen. Ook H.M. de Koningin-Moeder Emma. "Eerbiedig rijzen de leden van het stembureau te Baarn omhoog achter hun paperassen. Hun stoelen schuiven rumoerig over de kale houten vloer." Ben van Kaam, *Trouw*-redacteur en chroniqueur van de vooroorlogse protestanten, beschreef hoe zij met haar biljet in de hand de pijlen volgde van de bordjes 'stembureau'.⁴⁵ Maar de verkiezingsdag stond niet bepaald in het teken van het algemeen vrouwenkiesrecht. Het waren de woorden 'versobering' en 'bezuinigen' die tijdens de campagne hun schaduw over deze historische dag wierpen. De vraag bij welke ministeries de hardste klappen zouden vallen, vormde de kern van het verkiezingsdebat. Moest dat zijn Defensie, waar links voor pleitte, of Sociale Zaken, waar rechts veel voor voelde?

Opvallend was dat de rechtse coalitie de voortzetting van het kabinet met een bepaald program niet tot inzet van de verkiezingen maakte, zoals dat nog wel gebeurde in 1909 bij het kabinet-Heemskerk. De drie rechtse partijen waren elkaar in de maanden voor de vijfde juli gaan wantrouwen. Aan de kant van de rooms-katholieken had men bemerkt dat bij de twee protestantse partners het antipapisme de kop had opgestoken. "Zolang de verkiezingen in 't zicht zijn zullen de christelijk-historischen lelijk blijven doen: zij ondervinden zo veel last van een 'hyper-anti-katholiek' deel hunner partij."⁴⁶ Vooral in *De Nederlander*, waarvan Lohman nog steeds hoofdredacteur was, verscheen het ene na het andere stuk waarin duidelijk de 'Rome-vrees' zat verpakt. De artikelen over het processieverbod waarvan de rooms-katholieken zo graag af wilden, lieten weinig aan de verbeelding over. De Geer, die wist dat Lohman hierachter zat, klaagde over deze anti-roomse verhalen.⁴⁷ Hij vond dat dit moest ophouden.

Lohman vond dat de rooms-katholieken te veel macht hadden. Behalve de minister-president waren ook de voorzitters van de Eerste en de Tweede Kamer van rooms-katholieken huize. Het stoorde hem dat in 1920 de katholieke ondervoorzitter Koolen de vertrokken liberaal Fock was opgevolgd als Kamervoorzitter. Daarnaast zag Lohman in alles een poging van de katholieken om Ruijs ook na de verkiezingen weer minister-president te laten zijn. In een brief aan De Geer draaide Lohman er niet om heen.⁴⁸ "Het is niet twijfelachtig dat sinds het optreden van dr. Nolens meer dan vroeger de R.K. eene kerkelijke overwinning najagen. Rome moet Nederland herwinnen. (...) Onophoudelijk wijst de roomse pers erop daar Rome nu weer te viool speelt. (...) Rome heeft ons niet meer nodig, en lacht over ons stoelen op een zelfde wortel. (...) Wij dienen op ons hoede te zijn."

Maar ook van de kant van de antirevolutionairen voelde Ruijs geen steun.⁴⁹ Het gevolg was dat de rechtse partijen elk met hun afzonderlijke programma's de campagne ingingen. Idenburg sprak zijn teleurstelling hierover uit in een debat over de staatsbegroting in de Eerste Kamer, in mei 1922, vlak voor de verkiezingen. Volgens hem waren de financiële noden zo hoog dat het noodzakelijk was om van de regering te horen welk beleid zij wilde gaan voeren. "Dat zou meer richting hebben gegeven aan de verkiezingen."⁵⁰ Ruijs reageerde niet op deze hint. De Geer hield daarentegen zijn mond niet. Volgens hem kon over de financiën voor de verkiezingen beter gezwegen worden, omdat dit onderwerp kon gaan werken als een 'spleitzwam'. De enige weg uit de moeilijkheden was volgens hem door samen te werken en dat kon het beste na de verkiezingen. "De verkiezingen plegen te werken als een donderbui, die een milde, gezuiverde politieke atmosfeer na-laet. In die atmosfeer moge het gelukken de nodige offers door allen te brengen."

De goede verstaander kon uit de zinnen van De Geer opmaken dat de discussies in het kabinet over de bezuinigingsmaatregelen hoog waren opgelopen. Het verdeelde kabinet was eenvoudig niet in staat om met een eenduidig programma naar de kiezer te gaan. Aalberse kreeg als minister van sociale zaken de ene na de andere aanval op zijn begroting te verduren. In maart kwam De Geer met de mededeling dat zijn ambtenaren verwachtten dat het tekort op Prinsjesdag ondanks alle al genomen maatregelen gegroeid zou zijn naar 100 miljoen gulden.⁵¹ Dat was twee keer zo hoog als het jaar daarvoor. Bij elk kabinetsberaad kwam De Geer met nieuwe voorstellen om te snijden in de begroting. Zo wilde hij de leeftijd voor ouderdomsvoorziening verschuiven van 65 naar 70 jaar. Op de subsidie voor de bestrijding van drankmisbruik wilde De Geer, hoewel die al met vijftig procent was verminderd, nog meer bezuinigen. Hij overwoog de verhoging van de tuberculosesubsidie van 300.000 naar 1.100.000 gulden weer terug te draaien en de nieuwe subsidie voor de bestrijding van geslachtsziekten van 100.000 gulden helemaal te schrappen.

Volgens Aalberse was het in het kabinet er 'warm' aan toegegaan toen minister van handel Van IJsselsteyn voorstelde om bepaalde invoerverboden voor goedkope producten weer mogelijk te maken.⁵² Met name de rooms-katholieken wilden met invoerbeperkingen de Nederlandse markt beschermen. De Geer wond zich daar zo over op dat hij dreigde onmiddellijk zijn ontslag in te dienen als dit voorstel naar de Tweede Kamer zou gaan. Van IJsselsteyn dreigde daar eveneens mee. Van Karnebeek, minister van buitenlandse zaken, steunde De Geer. Ruijs en Aalberse kozen, met de nodige twijfels, de kant

van Van IJsselsteyn. Na een lang debat gaf Van IJsselsteyn toe, omdat er volgens hem een Europese conferentie zou komen waarop Engeland wilde voorstellen om overal de invoerverboden op te heffen.⁵³ Tot die tijd wilde hij zijn voorstel in beraad houden.

Aalberse was persoonlijk onaangenaam getroffen door het voorstel van De Geer om de ministersalarissen met tien procent te verlagen. “Ik vind dit een onkies voorstel.” Aalberse verkeerde in financiële moeilijkheden en deze korting op zijn salaris kon hij er niet bij hebben. Hij vond het niet meer dan een ‘gebaar’ omdat het bij de rijksbegroting zo weinig gewicht in de schaal legde.⁵⁴ Wellicht vond hij het een tikje hypocriet van De Geer, van wie iedereen dacht dat hij vermogend was.

Vóór woensdag 5 juli 1922 was niet iedereen in de coalitie ervan overtuigd dat de kiezer de christelijke partijen een nieuwe meerderheid zou geven.⁵⁵ Onzekere factor waren de Nederlandse vrouwen die voor het eerst mochten stemmen. Die stemmen gingen vooral naar de confessionele partijen. Dat was voor de SDAP en de VDB, de grote pleitbezorgers van het vrouwenkiesrecht, een bittere pil. De sociaal-democraten verloren twee zetels – van 22 naar 20 – en de VDB bleef op vijf zetels staan. Een nog grotere klap kreeg de Vrijheidsbond, die van vijftien zetels terugging naar tien. De winnaars zaten bij rechts. De ARP won er drie, de rooms-katholieken wonnen er twee en de CHU ging zelfs van zeven naar elf zetels. Gedrieën kwamen zij op 59 zetels. Het was zonder meer een uitslag waaruit vertrouwen voor de coalitie sprak. Menigeen vond dat de winst van de CHU voortkwam uit de zwabberende liberale politiek. Vooral oud-liberalen maakten de overstap naar de partij van Lohman.⁵⁶

Men zou de groei van de CHU dat jaar kunnen opvatten als een duidelijk signaal dat het antipapisme in het land weer de kop opstak. Dat de SGP van dominee Kersten, die zich verzette tegen de samenwerking van de ARP met de katholieken, voor het eerst een zetel bemachtigde, wees ook die kant op.⁵⁷ Lohman liet niet na om bij zijn bezoek aan de koningin daarop te wijzen.⁵⁸

Kabinet en koningin tegenover elkaar

Voor het kabinet was het zo klaar als een klontje dat met deze uitslag – 41 tegen 59 – niets hoefde te veranderen. “Wat nu? Logisch zou de conclusie zijn: het kabinet blijft kalm aan”, schreef Aalberse in zijn dagboek.⁵⁹ Datzelfde liet Nolens weten aan Ruijs, twee dagen na de verkiezingen. Ruijs moest net zo handelen als Heemskerk in 1909. Dat wilde zeggen: bij de koningin geen ontslag aanbieden en zelfs de portefeuilles niet ter beschikking stellen.⁶⁰ Wel moest er een nieuw regeringsprogramma komen en moesten er wellicht enkele ministers verdwijnen. Ruijs mocht van zijn collega’s aan de koningin voorstellen om het kabinet te laten zitten. Nolens sprak zijn partijgenoot Ruijs moed in: hij was met aller goedvinden premier geworden en het Nederlandse volk had de kans gehad zich bij de verkiezingen tegen hem te keren. Dat was niet gebeurd.

Op 10 juli ging Ruijs op audiëntie bij de koningin en die gaf niet onmiddellijk haar fiat aan het voorstel om als kabinet aan te blijven. In plaats daarvan vroeg zij aan Ruijs of hij er bezwaar tegen zou hebben wanneer zij over de politieke toestand overleg zou hebben met de fractievoorzitters van zes grote partijen. Aalberse realiseerde zich onmiddellijk

dat dit het ontslag van het kabinet betekende omdat nu de klassieke formatieprocedure werd gestart, waarbij niet bij voorbaat vaststond wie de formateur zou worden.⁶¹

Wilhelmina deed een poging om een protestantse premier te forceren. Tegen Lohman zei zij dat de ‘protestantse stroming die zich bij de jongste verkiezingen heeft vertoond’ aan zijn trekken moest komen.⁶² Volgens Fasseur leefden in het Koninklijk Paleis in die jaren de nodige anti-roomse gevoelens.⁶³ De koningin ruimde tijd in voor Minister van Staat Lohman die zich had opgewonden over de arrogante houding van Ruijs en Nolens die het kabinet wilden laten aanblijven. Zijn invloed op haar kon niet makkelijk worden overschat. In de 25 jaar tussen het aantreden van Wilhelmina en het einde van het publieke optreden van Lohman groeide tussen de twee een vertrouwensrelatie.⁶⁴ Vlak voor zijn overlijden zocht Wilhelmina hem in zijn woning in de Haagse Trompstraat op. Twee dagen na zijn dood zou zij aan haar moeder Emma schrijven: “Welk een leegte laat hij achter.”⁶⁵

Lohman wees Wilhelmina erop dat de ‘meest beslist protestants voelende fractie’ – dat was dus de CHU – in kracht was toegenomen door de verkiezingen. De onrust was volgens hem goed verklaarbaar want de RKSP had maar één doel: de bevordering van de invloed van de rooms-katholieke kerk in Nederland. Het was wenselijk dat de oorzaak van die onrust werd weggenomen. De eerste stap om de roomsen een halt te kunnen toeroepen was om het kabinet van Ruijs alsnog zijn portefeuilles ter beschikking te laten stellen. Lohman beseftte dat dit niet op initiatief van de koningin kon gebeuren. Zij kon daarmee voeding geven aan de gedachte dat zij niet geheel objectief tewerk was gegaan. De rk-pers had al artikelen in die richting gepubliceerd.

Daarom had Lohman voor zijn bezoek aan de koningin besloten actie te ondernemen. Hij schreef een brief aan De Geer, waarin hij de netelige positie van Wilhelmina uitlegde.⁶⁶ Hij wees zijn ‘waarde vriend’ erop dat het het beste was om de natuurlijke gang te volgen nu de kroon buiten het kabinet om adviseurs had geraadpleegd, en de koningin buiten de politiek te houden door het kabinet de portefeuilles ter beschikking te laten stellen. “Doe ermee wat gij goedvindt.”

De Geer bracht de suggestie van Lohman onmiddellijk ter sprake tijdens de ministerraad van die avond. “Nu kwam De Geer eensklaps met ’t voorstel om over ’t besluit terug te komen en alsnog de portefeuilles ter beschikking te stellen. Ik was daar zeer tegen. Tenslotte bleek niemand ’t eens te zijn met De Geer”, schreef Aalberse.⁶⁷ De volgende dag moest Ruijs naar de koningin. Zij liet hem weten, op advies van Lohman, dat zij geen gebruik wilde maken van haar ‘ontslagrecht’. Zij verwees daarmee naar haar grondwettelijk recht om het kabinet te ontslaan, een bepaling die in de loop der tijd zijn betekenis echter had verloren. Van deze cryptische en verwarrende verklaring raakte Ruijs enigszins van de kook. Hij keerde terug naar de ministerraad om verder te discussiëren over het al dan niet opstappen van het kabinet. Behalve De Geer wilden nu ook Ruijs, Van Dijk, IJsselsteyn en De Visser hun portefeuilles neerleggen. De rest van het kabinet, met name Aalberse, wilde de knoop nog niet doorhakken, omdat men niet wist wat Schokking en Colijn de koningin hadden geadviseerd.⁶⁸ Na enig touwtrekken kreeg Ruijs de inhoud van de adviezen onder ogen. Gebleken was dat Colijn én Schokking wilden dat het kabinet zijn portefeuilles beschikbaar stelde. “Sterk gestimuleerd door minister De Geer werd daarom laat in die middag een nieuw besluit genomen.” Het kabinet zag in

dat het eerder ingenomen standpunt niet langer houdbaar was.⁶⁹ 's Avonds bezocht Ruijs voor de derde keer die dag de koningin om dat besluit kenbaar te maken. Eindelijk was er een 'crisis' en kon de formatie echt beginnen.

Formatie-De Geer

Lohman had zijn zin gekregen: het kabinet was demissionair, maar vooral waren de plannen van Nolens en zijn katholieke vrienden doorkruist.⁷⁰ De rol van de oude CHU'er was hiermee nog niet uitgespeeld. Want op die 17de juli vroeg Wilhelmina hem wat er moest gebeuren wanneer Ruijs door de knieën ging en zijn ontslag aanbood. Daarop zei Lohman dat het land in het algemeen verlangde dat Colijn kabinetsformateur zou worden. Hij liet niet onvermeld, dat als De Geer minister van financiën zou blijven, hij in Colijn een sterke steun zou vinden voor de behandeling van de grote vraagstukken van internationaal-economische aard.

Wilhelmina vertelde dat Colijn door de rooms-katholieken beslist niet gewenst was. Bovendien zou Colijn zo'n opdracht niet aanvaarden zonder dat hij er zeker van was dat ook de roomsen hem als premier accepteerden. Dat was het moment waarop Lohman zijn kans schoon zag om De Geer naar voren te schuiven. Deze moest de partijen polsen of zij bereid waren mee te werken aan een door hem gereconstrueerd kabinet. Lohman verzekerde Wilhelmina ervan dat De Geer overtuigd was van de noodzaak om flink te bezuinigen. Mocht De Geer de opdracht niet aanvaarden – de koningin had dat tenslotte al eens eerder met hem meegemaakt – dan had zij er in ieder geval alles aan gedaan om weer een protestantse premier het land te laten leiden.

Lohman was er vrij zeker van dat hij Wilhelmina goed had bewerkt. De volgende avond, 18 juli, liet hij De Geer weten dat de koningin hem als formateur zou vragen.⁷¹ Op woensdag 19 juli werd De Geer 's ochtends ontvangen door Wilhelmina. Zij vroeg hem of hij bereid was te onderzoeken 'of er een mogelijkheid van slagen zou bestaan, wanneer aan hem opdracht tot kabinetsformatie zou worden verleend'.⁷² Dit was dus geen opdracht tot formatie. Volgens Puchinger was het de bedoeling dat De Geer zijn informaties zou inwinnen zonder dat iets publiek werd. Dit is van belang omdat de CHU-fractie later diep teleurgesteld was dat zij in de precieze gang van zaken niet was gekend. De Geer zou zich tegenover zijn fractie verdedigen met het argument dat de koningin volstreekte vertrouwelijkheid had geëist.

Die woensdagmiddag sprak De Geer al met zijn collega's Ruijs en Heemskerk. Hij vertelde dat hij van de koningin een vertrouwelijke opdracht had gekregen. Dat trof Ruijs als een mokerslag. In zijn dagboek tekende hij aan: 'De Geer bij H.M. ontboden – buiten mij om.'⁷³ Daarna ontmoette De Geer Colijn, in hotel Wittebrug in Scheveningen. De uitkomst was niet geheel helder. Volgens De Geer had Colijn hem 'de steun van A.R. zijde' toegezegd. Het *Politiek Dagboek* van Colijn is daarover genuanceerder.⁷⁴ Volgens hem ontvouwde De Geer twee plannen. Het eerste was dat De Geer zou formeren, minister van financiën zou worden en dat Colijn de beide militaire ministeries zou gaan beheren. Dat wees Colijn meteen af. Het tweede voorstel was dat De Geer de formatie zou doen maar dat Colijn vervolgens premier zou worden. Ook hierop reageerde Colijn negatief. "Wie

als premier optreedt, moet ook zelf formeren.” Colijn zou De Geer hebben aangeraden geen verdere stappen te ondernemen voordat hij met Nolens over deze zaak had gesproken. De suggestie van De Geer dat de CHU aan een rechts kabinet niet zou meedoen maar dat wel zou steunen, wees hij van de hand.⁷⁵

Colijn was niet gelukkig met de situatie. Dat De Geer en niet hij door de koningin aan het formeren was gezet, had hem onaangenaam getroffen.⁷⁶ De Geer bleek voor hem een ‘onverwachte protestantse mededinger’ voor het premierschap. Tot dan toe werd van protestantse zijde eigenlijk alleen Colijn als een serieuze kandidaat beschouwd, ook door CHU’ers. Door de vingerwijzing van de koningin was ook De Geer in beeld.

De volgende stap in de formatie was het bezoek van Nolens aan De Geer, een dag later. De Geer vroeg of de katholieke Kamerclub bereid was een door hem geformeerd kabinet te steunen. Hij bood de RKSP vier portefeuilles aan en noemde het wegwerken van de begrotingstekorten als hoofdpunt van het kabinetsbeleid.⁷⁷ Nolens vertelde daarop De Geer dat zijn fractie er nog vanuit ging dat het oude kabinet zou blijven, met Ruijs als premier. Hij wilde daarom zijn fractie eerst over de nieuwe situatie polsen. Maar zijn ‘voorlopige indruk’ was, vertelde hij De Geer, dat zijn fractie niets voelde voor een kabinet-De Geer. Van binnen kookte Nolens over de gang van zaken. Eerst nam het kabinet, tegen zijn wil, ontslag en nauwelijks een dag later hoorde hij dat de koningin, tegen zijn advies in en zonder dat iemand iets wist, een nieuw kabinet wilde met De Geer als premier.

Kenmerkend voor Nolens was dat hij schriftelijk keurig en heel rationeel de voors en tegens van een kabinet-De Geer tegen elkaar afwoog. Voor dit scenario pleitte volgens hem dat een nieuw kabinet altijd wat beter opereert: ‘een oud heeft builen gemaakt’. Ook was het een pre dat de premier tegelijk de minister van financiën was, zeker in een tegenvallend economisch tijt met oplopende begrotingstekorten. Maar deze voordelen vielen in het niet bij het gegeven dat de recente verkiezingen voor katholieken in het teken hadden gestaan van het beleid van Ruijs en Aalberse. Nolens wist dat Aalberse, op wie met name katholieke arbeiders gesteld waren, als minister vertrok indien De Geer Ruijs zou vervangen. Daarnaast had Ruijs de afgelopen vier jaar bewezen dat hij leiding kon geven en hoe zat dat met De Geer? Voor Nolens lag de conclusie voor de hand dat Ruijs een nieuw kabinet moest formeren en daar ging hij zijn uiterste best voor doen.

Nolens bezocht collega’s als Koolen, Bongaerts en Van Schaik. Wat deze Kamerleden betreft hoefde Nolens de club niet eens bijeen te roepen. Een kabinet-De Geer zou er nooit komen. De volgende dag zocht Nolens De Geer op om hem dat te vertellen. Voor zijn partij was maar één uitkomst aanvaardbaar en dat was een kabinet met Ruijs en Aalberse. Nolens noteerde dat De Geer bepaald niet rouwig was om zijn negatieve antwoord en eerder opgelucht leek. Beiden kwamen tot de conclusie dat het het beste was dat nu Ruijs een formatieopdracht zou krijgen.

Hierna wachtte voor De Geer de geplande ministerraad, waar hij zijn geheime opdracht moest onthullen. Volgens de biograaf van Aalberse, Gribling, ontstond door deze mededeling ‘onder de ministers een gevoel van onbehagen’.⁷⁸ Met name Aalberse reageerde als door een wesp gestoken. “Er is een penibele vraag. Wist De Geer maandag, toen hij zo aandrong om de portefeuilles ter beschikking te stellen, dat de koningin dan deze faux pas zou doen (...) Zoo ja, dan heeft hij een rare schaats gereden! In elk geval is

het onjuist van hem dat hij niet aanstonds afwees of althans verlof verzocht zijn ambtgenoten te raadplegen.”⁷⁹

De volgende morgen spoedde De Geer zich naar Wilhelmina op Het Loo. Volgens Puchinger had De Geer inmiddels contact gehad met Lohman, die zich moest neerleggen bij de mislukking van de poging van De Geer. Ze waren het erover eens geworden dat het in dit stadium het beste zou zijn als Ruijs aan de slag ging om een kabinet te vormen.⁸⁰ Dit advies bracht De Geer over aan de koningin en enkele uren later ging de telefoon op Suideras, het buiten van de schoonmoeder van Ruijs in Gelderland waar hij in het weekend vaak verbleef, met de vraag of hij bij Wilhelmina op audiëntie wilde komen. Er ging een communiqué uit dat meldde dat Ruijs een nieuwe opdracht tot kabinetsformatie had ontvangen. Over de vier dagen dat De Geer in het geheim zijn kansen polste bij de andere partijen kwam niets naar buiten, alsof de politieke wereld die dagen had stilgestaan.

Daarmee was voor De Geer de kous niet af. Het vervelendste moest zelfs nog komen. Enkele dagen nadat het kabinet formeel was teruggetreden en Ruijs de opdracht kreeg om een nieuw kabinet in elkaar te timmeren kwam de kamerclub van de christelijk-historischen bij elkaar om over deze ontwikkelingen een oordeel te vellen. De Geer had dan wel een geheime opdracht gekregen, maar hij snapte dat nu te veel mensen daarvan afwisten en dat dit ooit ter ore zou komen van de CHU-Kamerleden. Hij moest open kaart spelen. Wat zich tijdens de vergaderingen van de CHU-fractie afspeelde weten we dankzij H.W. Tilanus, die enkele weken daarvoor voor het eerst Tweede-Kamerlid was geworden. De gewezen docent van de Militaire Academie werd meteen fractiesecretaris en besloot, wellicht op eigen houtje, om de bijeenkomsten te notuleren.⁸¹

De mededeling van De Geer verraste de CHU-Kamerleden volledig. Op vier opeenvolgende vergaderingen zouden de verbijsterde CHU'ers lucht geven aan twee ergernissen. De belangrijkste was dat De Geer hun niets over de formatiepoging had verteld. De andere was het gemak waarmee de andere twee rechtse partijen 'hun' De Geer bijna achteloos terzijde hadden geschoven. De Geer probeerde de woede te temperen door te stellen dat er geen sprake was van een formatie, maar dat hij de partijen had gepolst om te zien of zo'n poging kans van slagen zou hebben. De volgende dag kondigde Snoeck Henkemans schriftelijke vragen aan over de gang van zaken. “Waarom de R.K. ‘botweg’ hun medewerking hebben geweigerd aan een kabinet onder leiding van een Christ. Hist. Staatsman.”

De Geer vond het ‘onjuist’ om die vraag aan Ruijs te stellen, want hij was juist met de opdracht akkoord gegaan. Voorzitter Schokking eiste een publicatie van de weigering van de fracties van RKSP en ARP om mee te werken. Volgens De Geer kon dat echter alleen met ‘overleg en goedkeuring van de koningin’. Kennelijk kon De Geer zijn ontzette collega's niet overtuigen.

Op 27 juli verklaarde Schokking dat volgens hem De Geer de CHU ‘in een moeilijk parket’ had gebracht. Als De Geer hem had gewaarschuwd dan had hij de Kamerclub bij elkaar geroepen. “En zou misschien overleg en samenspreking tot een ander resultaat hebben geleid”. Uit de notulen blijkt dat De Geer behoorlijk alleen stond in de fractie. Alleen Frida Katz, net nieuw in de fractie en de eerste CHU-vrouw in de Kamer, deed een poging om de anti-De Geer-stemming te verzachten. Zij beurde De Geer op met de opmerking dat zij hem de ‘aangewezen’ man vond voor het premierschap.

Voor de ARP en RKSP had De Geer met zijn geheime missie een ronduit slechte beurt gemaakt. Zijn collega-ministers moeten het onaangename gevoel gekregen hebben dat zij tijdens de hoogoplopende discussies of zij al dan niet hun ontslag moesten aanbieden, een soort spion in hun midden hadden. Wist minister De Geer, op het moment dat hij dinsdagavond 18 juli zo sterk aandrong op het aanbieden van de portefeuilles, dat Lohman de vorige dag hem met succes had aanbevolen bij de koningin als formateur? Want dat vroeg Aalberse zich onmiddellijk af toen hij hoorde van de geheime missie van De Geer. Het antwoord hierop is dat hij dat hoogstwaarschijnlijk wist. In de fractievergadering van de CHU op 25 juli erkende hij dat Lohman hem op die 18de juli erop voorbereidde dat de koningin hem met het oog op de formatie bij haar ging roepen.⁸² Het kabinetsberaad was 's avonds. We nemen aan dat De Geer niet ná de vergadering nog bij de bejaarde Lohman langs is geweest. Hij heeft, waarschijnlijk, Lohman dus voor het kabinetsberaad gesproken.

Colijn liet zich na de 'onderhandse poging om de leiding van 't Kabinet in handen te krijgen' weinig vlelend uit over De Geer. In zijn dagboek haalde hij een gesprek aan met de katholiek Kolkman die zijn vinger naar zijn voorhoofd bracht toen de poging van De Geer aan de orde kwam. Dat Colijn deze beweging noteerde en de manier waarop valt af te leiden dat hij zich daar ook in kon vinden.⁸³ Hij noteerde van Kolkman de uitspraak; "We gaan zeker niet in zee onder de vlag van die groep", waarmee hij de CHU bedoelde. Colijn had zelf ook zijn twijfels over de CHU.

De biograaf van Colijn, Herman Langeveld, was het oneens met de stelling van Puchinger dat reeds in de formatie van 1922 de oorsprong lag van het 'antagonisme' tussen Colijn en De Geer in latere jaren.⁸⁴ Langeveld vond dat Puchinger dit niet aantoonde met zijn bronnenmateriaal. Het woord antagonisme duidt op een tegenwerking die van twee kanten komt. En inderdaad, Puchinger schreef dat De Geer ten opzichte van Colijn zijn leven lang een 'zekere onbevangenheid' had.⁸⁵ Maar uit Colijns politiek dagboek van 1922 komen toch duidelijk wrevel, laatsdunkendheid en irritatie naar voren over De Geer die in de loop der jaren telkens weer terugkomen.⁸⁶ Bovendien ligt het voor de hand dat de ambitieuze Colijn met enige jaloezie keek naar zijn protestantse rivaal, die bij de koningin in zo'n goed blaadje stond dat hij mocht gaan formeren.

Een andere conclusie van Puchinger is meer vatbaar voor twijfel. Volgens hem viel De Geer tijdens de formatie van 1922 weinig te verwijten.⁸⁷ De Geer was immers in die positie gebracht door de koningin, 'op instigatie van niemand minder dan Lohman'. Volgens Puchinger was De Geer gaan formeren omdat een opdracht van de koningin voor hem altijd 'buitengewoon zwaar' had gewogen, hoewel daar in 1918 overigens weinig van was gebleken. De Geer had bovendien in 1922 een geheel eigen beoordeling kunnen en moeten maken van het politieke krachtenveld. Hij had kunnen weten dat Nolens nimmer zou accepteren dat Ruijs aan de kant werd gezet, louter en alleen om de reden dat de premier ook minister van financiën moest zijn.

Bovendien had De Geer, zoals Aalberse schreef in zijn dagboek, een scheve schaats gereden door de formatieopdracht aan te nemen en de andere ministers daarvan niet op de hoogte te stellen. Hij had hier open kaart moeten spelen. Wilhelmina had weliswaar op 'voorzichtigheid' aangedrongen, maar de formateur in spe had hier zijn eigen afweging moeten maken. Dat De Geer in de fout ging valt wel te verklaren. In de eerste plaats was

hij nog niet ervaren in het formatiespel. Daarnaast kreeg hij te maken met een staatsrechtelijk novum: voor het eerst moest iemand tijdens een formatie een informatieronde doen die in het geheim moest geschieden. Hij wist zich met die afwijkende situatie geen raad. Vooral stond De Geer niet stevig genoeg in zijn schoenen om zowel zijn leermeester Lohman als Hare Majesteit te weerstaan.

De reacties van zijn eigen CHU-Kamerclub op zijn handelswijze waren begrijpelijk maar tevens een tikje overdreven. De opmerking van Schokking dat de partij met de opdracht een 'troef' in handen had en dat De Geer die verprutst had, getuigde van weinig realiteitszin. Maar dat Schokking het De Geer, die behalve minister ook fractielid was, kwalijk nam dat hij hem niet in vertrouwen had genomen, was te begrijpen.

Hoe moeten we tenslotte tegen de rol van Lohman in de formatiepoging van De Geer aankijken? Het is opvallend hoe bijna koortsachtig actief deze 85-jarige in die twee zomermaanden was.⁸⁸ Het lijkt erop dat hij zijn hand in die julimaand lelijk had overspeeld. Zijn grote invloed op Wilhelmina en zijn weerzin tegen de katholieken waren hem naar het hoofd gestegen.

Minister in tweede kabinet-Ruijs

Ruijs had eind juli nog maar net zijn opdracht van Wilhelmina binnen om een rechts kabinet te formeren toen De Geer hem in zijn kamer opzocht.⁸⁹ Hij stelde Ruijs voor dat hij geen minister van financiën zou worden in verband met zijn onoverkomelijke bezwaren tegen de Vlootwet. De bouw van een nieuwe vloot voor de verdediging van Nederlands-Indië ging de financiële spankracht van Nederland te boven. Hij stelde voor dat Colijn in het nieuwe kabinet deze portefeuille van hem zou overnemen. Kennelijk vond Ruijs dit nog niet zo'n gek idee, want hij legde dit enkele uren later voor aan zijn katholieke collega Aalberse. Die voelde er wel voor. Die avond besprak Ruijs met Nolens de personen die in aanmerking kwamen voor een plek in het kabinet.⁹⁰ Nolens verklaarde zich tegen de komst van Colijn. De katholieke voorman vond dat zijn directeurschap van petroleummaatschappij De Bataafsche nog te vers in ieders geheugen lag.⁹¹ Uiteindelijk zag Ruijs geen andere weg om De Geer binnenboord te houden door voor de Vlootwet met een andere constructie te komen, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Vanaf dat moment werkte De Geer samen met andere kandidaat-ministers aan het programma. Vragen van Colijn over de bezuinigingsplannen stuurde Ruijs direct door naar De Geer.⁹² In het kabinet werd al snel fors gebakkeleid over de ingrijpende bezuinigingen.⁹³ Vanaf het begin was de afspraak dat elk departement zeventien procent moest inleveren om aan het bedrag van 100 miljoen gulden te komen. Dat was het bedrag waarmee de begroting voor 1923 naar alle waarschijnlijkheid zou worden overschreden.

Aalberse kwam maar tot veertien procent en hij kreeg het daarom regelmatig aan de stok met De Geer. Het voorstel om de ouderdomsrente niet bij het 65ste maar bij het 70ste levensjaar te laten ingaan wees de katholieke minister categorisch af. Aalberse won. Een ander punt was de verlaging van de ministerssalarissen met tien procent. Aalberse verklaarde dat hij zo'n verlaging zich financieel niet kon veroorloven en dat hij in

dat geval moest opstappen. Daarmee was het van tafel, want een kabinet zonder Aalberse was 'onbestaanbaar', liet De Geer zich tijdens die formatie eens ontvallen tegen Nolens.⁹⁴ In de discussies van het kabinet, dat uiteindelijk bijna dezelfde samenstelling had als het vorige, vielen snel de botsingen op tussen de minister van financiën en die van oorlog. Het onderwerp van die debatten was de Vlootwet.

De uitkomst van de bespreking in 'Het Torentje', waar Ruijs de drie fractievoorzitters bij zich kreeg om de losse eindjes van het regeringsprogram weg te werken, was dat de premier de steun van die Kamerclubs kreeg. Maar Colijn was eind augustus bepaald niet enthousiast. Hij wilde financieel veel harder ingrijpen, bepaalde departementen werden te veel ontzien. Het stoorde Colijn dat in het kabinet de drie zwakke figuren bleven zitten: De Visser, De Graaff en De Geer. Van een derde minister voor de ARP in de regering wilde hij niet weten om een tamelijk cynische reden. Op het punt van de financiën zou de ploeg van Ruijs immers spoedig stuklopen, dus hoe minder antirevolutionairen er bij betrokken waren hoe beter.⁹⁵

Op 21 september beëdigde koningin Wilhelmina het kabinet op 't Loo. Twee dagen daarvoor opende Ruijs de Staten-Generaal met een rede, geen troonrede, omdat Wilhelmina voor een staatsbezoek nog in Noorwegen zat. De miljoenennota was voor het eerst geheel van de hand van De Geer. Voorop stond het sluitend maken van de begroting met als achterliggend doel het veiligstellen van de gulden. In dat opzicht verschilden de monetaire opvattingen van De Geer niet van die van Colijn en Trip. Er kwam een pensioenkorting op de salarissen van ambtenaren. De rest van de bezuinigingen haalde De Geer binnen via een methode die we tegenwoordig de kaasschaaf noemen. Alle ministeries moesten zeventien procent inleveren. De kritiek op deze methode was niet mals. De Geer erkende dat de methode 'theoretisch aanvechtbaar' was maar hij zag geen andere manier om departementen te dwingen een deel van hun budget prijs te geven. De doelstelling van zeventien procent werd niet altijd gehaald. Bij sommige onderdelen moest De Geer volstaan met de zinsnede 'het perspectief van bezuinigingen in volgende jaren'. Een van de manieren om de overheid minder geld te laten uitgeven was de reorganisatie van afdelingen of soms een heel departement en dat leverde niet onmiddellijk een bezuiniging op.

In de Tweede Kamer oogstte De Geer met zijn maatregelen niet louter positieve reacties. VDB en SDAP klaagden dat hij op defensie te weinig en op gebieden zoals sociale zaken te veel bezuinigde. De Vrijheidsbond meende dat hij over de hele linie te weinig het bezuinigingsmes hanteerde. De regeringspartijen waren zuinig met hun complimenten.

Met veel energie verdedigde De Geer tijdens de algemene politieke beschouwingen zijn financieel beleid. In de Handelingen beslaan die maar liefst veertien pagina's.⁹⁶ Hij wijdde uit over veel details die Kamerleden de lust of de behoefte ontnam om nadere vragen te stellen. Over een hem onwelgevallige motie van Van Gijn (Vrijheidsbond), die wilde dat alle departementen werden onderzocht op geldverspilling, zei hij dat hij die vooral moest indienen. "Juichend zal ik heengaan. Voor mijn genoegen zit ik hier niet. Behalve de zware zorgen en de verantwoordelijkheid, die op zich geen onoverkomelijke ramp zijn, omdat zij nu eenmaal de attributen zijn van het ambt, zit ik in dezen tijd voortdurend in een geconcentreerd vuur van tegenstrijdige verwijten. (...) De weg van den minister van financiën is thans inderdaad een steile weg."⁹⁷

Marchant en Oud van de VDB riepen deze woorden onmiddellijk in herinnering toen De Geer ruim een half jaar later aftrad vanwege de Vlootwet. Zij wreven hem in dat hij eigenlijk niet bestand was tegen de druk en zij verweten hem vaandelvlucht, omdat hij niet genoeg ruggengraat toonde om te bezuinigen. Achteraf zal De Geer van de woorden 'juichend zal ik heengaan' spijt hebben gehad, want de uitspraak was geheel onnodig. Die dag slaagde hij er in de Kamer te overtuigen. Geen motie haalde een meerderheid.

Het was overigens eerder Colijn die tijdens de beschouwingen de hoofdrol had opgeëist. In zijn maidenspeech stelde hij, dit tot verbazing van de Tweede Kamer inclusief zijn eigen fractie, dat op alle terreinen in de uitgaven gesneden moest worden. Ook in de militaire uitgaven. Colijn sloot zich aan bij de opmerking van Marchant dat zonder fikse bezuinigingen op Defensie een sluitende begroting onmogelijk was. Troelstra en Marchant plaatsten bijna juichend hun interruptie. De Geer noemde achteraf de opmerkingen van Colijn 'terecht', en betreurde het dat hij niet wat concreter was geweest. Wat wilde de ARP-leider nu precies afschaffen?⁹⁸

Colijn kreeg in de ARP-fractievergadering in ongewoon scherpe bewoordingen van De Monté verLoren te horen dat hij zijn boekje te buiten was gegaan.⁹⁹ Hij had geen overleg gepleegd over deze drastische koerswijziging op defensiegebied, want dat was het zonder meer. De ARP wilde defensie zoveel mogelijk in stand houden. Colijns verweer dat hij niets nieuws had gezegd veegde De Monté verLoren van tafel. De fractie liet blijken het hartgrondig oneens te zijn met Colijn. In zijn tweede termijn moest de fractievoorzitter de 'terugtocht blazen'.¹⁰⁰ Het debuut was volgens velen ongelukkig. Puchinger weet dit merkwaardige optreden aan Colijns impulsiviteit.¹⁰¹ Volgens Colijns biograaf Langeveld sprak hieruit de 'diep gekoesterde overtuiging' dat er ook bij defensie flink bezuinigd moest worden.¹⁰²

Processieverbod

In de protestantse Republiek mochten rooms-katholieken hun erediensten houden, maar alleen binnen de muren van de zogeheten schuilkerken. Het houden van processies was verboden. De in 1798 grondwettelijk vastgelegde godsdienstvrijheid leidde paradoxaal genoeg in de negentiende eeuw tot groeiende onverdraagzaamheid en een repressief overheidsbeleid ten aanzien van openbare religieuze rituelen.¹⁰³ De centrale overheid van het koninkrijk kreeg sinds 1815 te maken met een van de problemen die de samenvoeging van het 'katholieke' België en het 'protestantse' Nederland op het gebied van godsdienstige rituelen met zich meebracht. De scheiding van kerk en staat en de gelijke rechten voor alle gezindten waren officieel in de Grondwet vastgelegd, maar dat betekende nog niet dat katholieken overal hun processies mochten houden. In katholieke landen, zoals Italië en België, maar toen ook al in de provincies Brabant en Limburg, is de processie een veel voorkomende godsdienstige plichtigheid, waarbij geestelijken en gelovigen een optocht houden en daarin relikwieën meedragen. Dat wekte bij menig protestant afkeer op.

Artikel 135 van de Grondwet bepaalde dat alle openbare godsdienstoefeningen werden toegestaan, mits deze niet de publieke orde en rust zouden verstoren. In 1848 kwam daar nog eens bij dat geestelijken het kerkelijk gewaad alleen binnen de daarvoor be-

stemde gebouwen mochten dragen. Sinds die tijd waren in het zuiden onder voorwaarden processies toegestaan en in het noorden niet. Bewoners van gemengde gebieden, zoals Twente en West-Brabant, kwamen er bekaaid vanaf.¹⁰⁴ Procureurs-generaal namen geen risico en verboden alle processies in deze gebieden.

Maar het processieverbod kwam naarmate de emancipatie van de katholieken in de twintigste eeuw vorderde en zij in Den Haag meer te zeggen kregen, steeds meer onder vuur te liggen. Het werd een 'steen des aanstoots'.¹⁰⁵ Katholieke burgers vonden het een onterechte beknotting van hun godsdienstvrijheid. Eind 1918 werd er een staatscommissie ingesteld om een herziening van de Grondwet voor te bereiden, inclusief de aanpak van het processieverbod. Een van de acht commissieleden was De Geer. De andere protestant in de commissie was de ARP'er Anema, hoogleraar recht. De rol van De Geer in deze commissie is niet duidelijk te herleiden. Persoonlijke aantekeningen over de zittingen maakte hij niet. De commissie nam een groot aantal onderwerpen onder de loep, maar slechts weinig veranderde. 'De Berg baarde een muis', heette het destijds.¹⁰⁶

Wel stelde de commissie voor om artikel 170 in het hoofdstuk 'Van den Godsdienst' zodanig te wijzigen dat de processie algemeen geoorloofd werd verklaard, tenzij het gevaar van opstootjes bestond.¹⁰⁷ Toen in oktober 1920 de commissie haar voorstellen presenteerde was de verhouding tussen de twee bevolkingsgroepen dermate verbeterd dat men geen rekening meer hield met hoogoplopende emoties bij een processie. De protestante commissieleden Anema en De Geer hadden geen bezwaar gemaakt tegen de wijzigingen.

Rooms-katholieken die om deze uitkomst de vlag uitstaken, waren daarmee toch te vroeg. Hoewel de regering-Ruijs de suggesties van de commissie overnam en in maart 1921 de voorstellen voor herziening van de Grondwet bij de Tweede Kamer indiende, kwam er een kink in de kabel. Het weekblad *De Gereformeerde Kerk*, officiële spreekbuis van de Confessioneele Vereeniging, ontketende een 'beeldenstorm' tegen de voorgenomen herziening.¹⁰⁸ Dit verzet hield verband met de geschiedenis rond het gezantschap bij de paus dat in 1915 tijdelijk was hersteld. De reden hiervoor was dat Rome een van de weinige plaatsen in Europa was waar tijdens de Eerste Wereldoorlog vrij diplomatiek verkeer mogelijk was. In 1920 zette de regering-Ruijs de tijdelijke post, tegen de afspraken uit 1915 in, om in een permanente. Heftige protesten van Lohman bij Nolens – hij herinnerde de priester aan de afspraak dat het gezantschap tijdelijk zou zijn – hielpen niet. Vanaf dat moment namen de antipapistische gevoelens bij christelijk-historische politici, Lohman in het bijzonder, zienderogen toe.

De stortvloed aan artikelen in *De Gereformeerde Kerk* en later ook in andere bladen over het processieverbod miste zijn effect niet. Vooral binnen de CHU waren de bakens verzet. Op de jaarvergadering van de partij in maart 1921 werd De Geer hierover door Tilanus – ten overstaan van alle aanwezige leden, wat bij de bedagde CHU niet vaak voorkwam – flink aan de tand gevoeld.¹⁰⁹ De Geer bleef bij zijn mening dat hij het toelaten van processies zag als een 'uitvloeisel' van het Nederlandse 'vrijheidsbeginsel'. Hij wilde katholieken niet hinderen in hun godsdienstbeleving. En voor wat veel CHU'ers noemden een 'psychologische werking' – dat katholieken dachten dat zij in een katholiek land leefden en dat protestanten in reactie daarop gewelddadig zouden worden – daar was De Geer helemaal niet bang voor.

In *De Nederlander* kreeg Tilanus een maand later twee keer de gelegenheid om zijn bezwaar tegen het opheffen van het processieverbod uit te leggen.¹¹⁰ Tilanus vreesde dat de 'roomse pers' het 'roomse volk' niet zou voorhouden dat het schrappen van het processieverbod een vrucht was van verdraagzaamheid. Hij voorspelde dat in publicaties zou worden gejuicht dat de 'Roomse geest' een overwinning had behaald en dat dit het begin zou zijn van een reeks nieuwe eisen van rooms-katholieke kant. Tilanus gaf eerlijk toe dat de aanblik van een processie hem niet koud liet en hij was ervan overtuigd dat hij niet de enige protestant was die er zo over dacht. Het Kamerlid trok een vergelijking met april 1853, toen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland grote onrust veroorzaakte. De Geer ging volgens Tilanus te gemakkelijk voorbij aan dat gevaar.

Dat voorjaar ontstonden her en der protestbijeenkomsten. Het *Algemeen Handelsblad* noemde het – ietwat overdreven – de 'Juni-beweging'.¹¹¹ Langzaam verkruimelde de steun die aanvankelijk bestond voor het schrappen van het verbod. Het sneuvelde uiteindelijk toen de val van minister Pop van oorlog, in juli 1921, de reconstructie van het kabinet tot gevolg had. De katholieken hadden de afschaffing van het processieverbod geofferd op het 'altaar van de coalitieonderhandelingen'.¹¹² Het was de CHU die dit had bedongen. CHU-fractievoorzitter Schokking was de enige in het Kamerdebat die hierover zijn tevredenheid uitsprak. Troelstra zei 'de ziel van dat volksdeel' niet te begrijpen die de katholieken hun processie wilde ontzeggen.¹¹³

De Geer begreep die papenhaat van dat volksdeel waarschijnlijk wel, maar was het er niet mee eens. Na die algemene vergadering van de CHU in maart 1921 heeft hij zich niet meer bijzonder ingespannen om de partij over het recht van processie op andere gedachten te brengen. Op die partijdag had hij de boodschap luid en duidelijk te horen gekregen. Na Tilanus stonden er namelijk nog anderen op om De Geer over dit standpunt te ondervragen. In een brief aan Lohman luchtte hij zijn ergernis over de stukken van Slotemaker de Bruïne over het processierecht in *De Nederlander*.¹¹⁴ Het liefst had De Geer dat erover werd gezwegen, wellicht dat het dan nog een kans maakte. Dat gebeurde niet. Pas in 1972 werd het verbod uit de Grondwet geschrapt.

De harde gulden

De Geer was nog maar kort minister toen christen-socialist Van de Laar langs zijn neus weg de opmerking maakte dat een 'beetje inflatie' ten behoeve van de bestrijding van werkloosheid en armoede niet erg was.¹¹⁵ Bij de algemene beschouwingen van 1921 liet De Geer zien uit welke ideologische hoek zijn financiële beleid de komende jaren zou komen. "Deze beduidt een ernstige verlaging van den levensstandaard der arbeiders. Inflatie kan betekenen een vijfvoudige waardedaling van het geld met een vijfvoudige verhoging van het nominale loon." De Geer verwees daarmee naar de landen in Centraal-Europa die volgens hem zwaar moesten boeten voor een 'beetje inflatie'. Vooral vond hij inflatie een macht die men niet in de hand had. "Een 'beetje inflatie' uitlokken wil zeggen een dijk doorsteken om een eendekom te vullen, niet denkend aan het daarachter liggend land dat verzwolgen zal worden."¹¹⁶

Inflatie was, kortom, een groot gevaar voor de economie, onrechtvaardig voor mensen met een vast inkomen. Een van de voornemens van De Geer als minister van financiën was om niet te grijpen naar de geldpers om de tekorten op de begroting weg te werken. Hij wilde ten koste van veel de gulden hard en gaaf houden. Die boodschap liet hij duidelijk doorklinken op zijn departement aan de Kneuterdijk. De latere minister Beyen, die ambtenaar was onder De Geer, noemde hem de 'Paladijn van de gave gulden'.¹¹⁷

Een vurig pleidooi voor een harde gulden hield De Geer eveneens in de Eerste Kamer bij de algemene beschouwingen over de begroting van 1923. De linkse fracties klaagden over de kaalslag die de bezuinigingen in de samenleving veroorzaakten. De Geer was het daarmee eens.¹¹⁸ De bezuinigingen vroegen volgens hem offers, aan onderwijs, aan woningbouw, aan alle onderdelen van staatszorg. Hij hield de linkse partijen voor dat de 'groot kapitalisten' het minste nadeel hadden van inflatie en de 'kleinste man' het grootste nadeel. "Er is in deze dagen dan ook geen groter sociaal werk te doen dan het veiligstellen van de gulden."